

ONDERZOEKSNOTA:

**DRIE KEER GELOOFSOVERTUIGING:
DE BEVRAGING BEVRAAGD**

Hans Waege en Geert Loosveldt

1. OVER ACHTERGRONDSKENMERKEN

Bij het survey-onderzoek in het algemeen, en binnen het onderzoek naar waarden, normen en overtuigingen in het bijzonder, hoort er steeds een categorie 'achtergrondskennmerken'. In de Engelse literatuur worden deze 'Standard Demographic Terms' genoemd. Binnen dat meestal inleidende blok vragen wordt naar geslacht, leeftijd, onderwijsniveau en ondermeer ook geloofsovertuiging gevraagd. In hun basiswerk stellen Sudman en Bradburn (1982) voor om ter bevraging van deze achtergrondvariabelen standaard vragen te gebruiken. Achterliggende stelling is dat dit toch vrij eenvoudige zaken zijn die iedereen toch weet en waar vrij weinig discussie kan over bestaan, dit in tegenstelling tot attitudevragen. Dit laatste soort vragen kreeg steevast de hoofdrol binnen het onderzoek naar vraagverwoordingseffecten (Vgl. Sudman & Bradburn, 1982; Billiet, Loosveldt & Waterplas, 1984; Molenaar, 1986; de Jong-Gierveld & van der Zouwen, 1987; Billiet, Loosveldt & Waterplas, 1988). Het vraagverwoordingsonderzoek naar achtergrondskennmerken is beperkt, dit illustreert de relatieve gerustheid in dat soort vragen.

De vraag naar geloofsovertuiging wordt binnen waardenonderzoek beschouwd als een achtergrondvariabele. Aangezien deze samen opgenomen wordt in een blok met vragen naar voor de respondent beter observeerbare feiten krijgt ze echter dikwijls de status van feitenvraag toebedeeld. In een gesecculariseerde samenleving waarbij de tegenstelling niet-katholiek - katholiek een steeds geringere rol speelt is deze overtuiging ook minder een vaststaand feit. Het is dus niet zomaar een vraag naar feiten. Het al dan niet gelovig, christen, katholiek, vrijzinnig e.d. zijn, is van een andere orde. Gezien de vervaging van geloof is de maatstaf waarschijnlijk eveneens vervaagd. Anders dan voor leeftijd uitgedrukt in jaren, de geslachtsspecifieke lichaamsvorm, het officiële diploma voor opleidingsniveau of de weegschaal voor gewicht, is er voor geloofsovertuiging geen objectieve maatstaf voorhanden. Ook de zintuigelijke waarneming van geloofsovertuiging is mede door privatisering en secularisering afgenomen. Het deelnemen in katholieke of vrijzinnige organisaties en het al dan niet veel, een beetje, weinig of nooit naar de kerk gaan, zijn niet zomaar

aanduidingen voor de geloofsovertuiging. Geloof bekleedt bijgevolg een ietwat bijzondere status in de galerij van de standaard achtergrondskennmerken.

Omwille van deze status en de traditioneel geringe aandacht voor dit soort vragen binnen methodologisch onderzoek werd onderzocht in welke mate er van vraagverwoordings- en contexteffecten kan gesproken worden bij de bevraging van geloofsovertuiging. De bevraging van geloofsovertuiging gebeurt in de praktijk bijna uitsluitend door middel van een gesloten vraag waarbij een aantal mogelijke antwoordalternatieven opgesomd worden. William Foddy (1993) onderscheidt bij dit soort vragen vier contexteffecten: de inhoud van de vraag zelf, de bijbehorende set van antwoordalternatieven, de voorgaande vragen en de bedoeling van de onderzoeker. Onze aandacht gaat vooral uit naar de tweede bron van bias nl. het feit dat de bijbehorende antwoordalternatieven het antwoord zullen sturen 'Certainly there is a great deal of evidence that pre-set response options are a source of interpretative clues' (Foddy, 1993: 55).

Als mogelijke effecten van de antwoordalternatieven noemt Foddy onder andere de volgorde waarin de antwoordalternatieven aangeboden worden, het feit dat men een alternatief kiest dat men onmogelijk zelf had kunnen bedenken (vooral bij vage vragen of vragen waarover de respondent geen kennis heeft), en het probleem van de onvolledigheid (Vgl. Sudman & Bradburn, 1982; Molenaar, 1982) van de set alternatieven genoemd. Het feit dat men categorieën aanbiedt geeft het gevoel aan de respondent dat hij, om normaal te zijn, toch in één van de benoemde categorieën moet passen. Men zal bijgevolg gebruik maken van de benoemde categorieën. Sudman en Bradburn schrijven: 'When asking a closed question about behaviour, make sure that all reasonable alternative answers are included. Omitted alternatives and answers lumped into an "Other" category will be underreported (Sudman & Bradburn, 1982: 21; Vgl. Billiet, 1990: 172; Billiet, 1993).

In wat volgt zal aan de hand van een concrete toepassing over de bevraging van geloofsovertuiging geïllustreerd worden dat ook bij de bevraging van achtergrondvariabelen uitdrukkelijk rekening moet gehouden worden met waarschuwingen die in eerste instantie niet steeds bedoeld waren voor dit type vragen en dat men in sociologisch onderzoek steeds beducht moet zijn voor het feit dat vragen die oorspronkelijk wel een duidelijke status hadden, in het proces van sociale verandering een minder duidelijke status kunnen krijgen.

2. METHODE EN DATAVERZAMELING

2.1 De methode

Bij de bevraging van geloofsovertuiging worden respondenten uiteindelijk ingedeeld in een categorie. Men is dan katholiek, vrijzinnig of protestant... De vraag die wij in deze bijdrage stellen is deze naar de inhoudsgeldigheid van deze vraag. We gaan na of de variabele 'geloofsovertuiging', en meer in het bijzonder de daarbij gebruikte antwoordcategorieën zoals ze dikwijls gebruikt worden in empirisch onderzoek (Vgl. o.a. Sudman & Bradburn, 1982; Billiet, Carton & Huys, 1990; Waege, 1991; Carton, Swyngedouw, Billiet & Beerten, 1993) ook voldoende geldig zijn. We willen weten in

welke mate de meting ook toelaat om te besluiten dat iemand inderdaad katholiek, vrijzinnig, ongelovig ... is en er dus geen sprake is van een systematische vertekening. De kernvraag (Vgl. Bailey, 1978: 67; Billiet, 1990: 106) luidt: 'Vormen de indicatoren waaruit de variabele bestaat een representatief staal van de verschillende uitingen van het theoretisch concept' (1)?

Om op deze vraag te antwoorden zijn verschillende designs mogelijk. Aangezien het niet om een concept gaat dat geïndiceerd wordt met verschillende indicatoren, komen factoranalytische benaderingen uiteraard niet ter sprake. Wij maken gebruik van een soort test re-test design. Niet om de betrouwbaarheid te onderzoeken (dan zou er sprake moeten zijn van telkens hetzelfde meetinstrument) maar wel om de geldigheid te onderzoeken. Drie verschillende wijzen ter bevraging van geloofsovertuiging werden voorgelegd in drie verschillende enquêtes. Deze werden uitgevoerd op verschillende tijdstippen maar binnen een tijdsperiode van 3 jaar, tekens op hetzelfde moment van het jaar, bij verschillende populaties (dus geen panel) maar uit een identiek ruimtelijk gebied, met een identieke leeftijdsbegrenzing en bijgevolg met een sterk vergelijkbare samenstelling. We nemen aan dat er tijdens deze relatief korte periode van 3 jaar en bij deze populatie geen veranderingen zijn opgetreden wat betreft geloofsovertuiging.

2.2 Steekproef

De data voor het onderzoek werden verzameld op drie verschillende momenten nl. februari-maart 1991, februari-maart 1992 en februari-maart, 1994. Het ging telkens om 20- en 21-jarige jongeren woonachtig in het Vlaamse gewest. De steekproef werd telkens op dezelfde wijze getrokken.

Eerst werd een steekproef van 45 gemeenten getrokken. Daarbij werden provincie en verstedelijkingsgraad onder controle gehouden. Vervolgens werd in de gemeente een steekproef getrokken uit de bevolkingslijsten. Daarbij werd geslacht onder controle gehouden. Voor elke effectieve respondent werd telkens één reserverespondent geselecteerd. Na drie pogingen om de effectieve respondent te bereiken werd overgegaan tot de reserverespondent. Na het interviewen werden de interviewers grondig gecontroleerd op de adequate uitvoering van hun taken door middel van telefonische herbevraging en antwoordkaartjes. De interviewers zelf werden voorhand getraind (2). In 1991 werden uiteindelijk 457 bruikbare interviews wechhouden, in 1992 en 1994 werden telkens 473 bruikbare interviews wechhouden. In 1992 werden 19,3% van de effectieve respondenten niet bereikt, in 1994 was dat 30,8% (3). De grotere proportie vervangingen door reserve-respondenten in 1994 is hoofdzakelijk te wijten aan het feit dat noodgedwongen relatief meer gebruik moest gemaakt worden van lijsten die soms meer dan één jaar oud waren, er waren bijgevolg meer respondenten verhuisd.

2.3 Vergelijkbaarheid van de data

Gezien de grootte van onze steekproef moeten we rekening houden met een betrouwbaarheidsinterval van ongeveer 4,5% (Vgl. Waege, 1992). Wanneer de cijfers deze grenzen overschrijden kan er sprake zijn van een ernstige verschuiving in de achtergrondkenmerken.

Tabel 1: Vergelijking achtergrondkenmerken uit de steekproeven van 1991, 1992 en 1994.

Kenmerk/jaar	1991	1992	1994
% vrouwen	49.7	49.5	50.5
% vrij gesubsidieerd	74.9	77	78
% geen secundaire cyclus beëindigd of beroepsonderwijs	20.4	22.2	20.9
% gehuwd	2.4	6.3	3.4
% minstens meermaals per maand naar de kerk	19.6	16.3	17

De verdeling over de geslachten is ongeveer gelijk. In het schooljaar 1992-1993 had het vrij gesubsidieerd net volgens de officiële statistiek (4) een aandeel van 74,66 % in de totale schoolbevolking van 2° en 3° cyclus secundair onderwijs. Geen enkele van de bevraagde jaren wijkt sterk af van deze populatieproportie. De proportie jongeren die op het moment van de bevraging nog geen secundaire cyclus beëindigd had of een diploma beroepsonderwijs had is voor de drie bevraagde jaren ongeveer gelijk. Een belangrijk kenmerk dat uitdrukkelijk samenhangt met de door beoogde problematiek is kerkpraktijk. Deze is in de steekproef van 1991 3.3% hoger dan in 1992 en 2.6% hoger dan in 1994. Het verschil tussen 1992 en 1994 is verwaarloosbaar. De statistische afwijking van deze steekproef ($\pm 4,5\%$) in beschouwing genomen kunnen we stellen dat er duidelijke aanwijzingen zijn dat de drie groepen onderling vergelijkbaar zijn.

3. DE BEVRAGING

3.1 Algemeen

Hieronder wordt een overzicht gegeven van de aangeboden antwoordalternatieven in de drie verschillende jaren ter beantwoording van de over de drie jaren identieke vraag: 'Hoe zou je jezelf omschrijven? Beschouwt u zichzelf in de eerste plaats *alle alternatieven worden door de interviewer voorgelezen en de respondent kan meevolgen op zijn antwoordkaartje waarop alle alternatieven afgedrukt staan.....*

1991	code	1992	code	1994	code
ongelovig	1	ongelovig	1	ongelovig	1
vrijzinnig	2	vrijzinnig	2	actief vrijzinnig	2
		gelovig	3	Christelijk gelovig, niet katholiek	3
katholiek	3	katholiek	4	katholiek	4
protestant	4	protestant	5	protestant	5
		overtuigd atheïst	6	overtuigd atheïst	6
andere	5	andere	7	andere	7
geen overtuiging	6	geen overtuiging	8	geen overtuiging	8

De antwoordverdeling voor de drie bevestigde jaren zag er als volgt uit:

Tabel 2: Verdeling naar geloofsovertuiging in 1991, 1992 en 1994.

code	1991	code	1992	code	1994
1	16.8	1	14.4	1	28.3
2	19.5	2	20.3	2	7.0
		3	32.6	3	20.1
3	57.1	4	26.8	4	33.2
4	samen met 'andere'	5	0.2	5	0.4
		6	0.8	6	1.9
5	3.3	7	0.4	7	3.6
6	3.3	8	4.4	8	5.5

Dit betekent dat er in 1991 volgens een representatieve steekproef uit de Vlaamse jongvolwassenen populatie 57% katholieken waren. Voor de bevragingen in 1992 en 1994 werd een bijkomende categorie toegevoegd nl. gelovigen. Dit gebeurde gebaseerd op de stelling dat binnen de gesecculariseerde maatschappelijke context heel wat mensen eigenlijk wel geloven maar zichzelf niet langer zien als deel van de katholieke kerk. De aangeboden alternatieven van 1991 waren bijgevolg niet volledig overeenstemming met de maatschappelijke realiteit. De stelling dat een relatief belangrijke groep mensen zich wel eerder ziet als gelovige en niet als katholiek vond steun in de meting met de vernieuwde indicator in 1992. Het aantal katholieken werd meer dan gehalveerd; er bleven nog 27% katholieken over. Aangezien aan de basis van de toevoeging van de categorie 'gelovig' de bedoeling lag om enkel de christelijk gelovigen te vatten (en bijvoorbeeld niet de islamieten die ook gelovig zijn) die zich bovendien uitdrukkelijk niet (langer) als katholiek zien, werd in 1994 de verwoording van de aangeboden derde categorie verder verfijnd. Er werd uitdrukkelijk vermeld dat men voor de derde categorie *christelijk* gelovig moest zijn en een tweede conditie nl. uitdrukkelijk *niet katholiek*. Deze tweede conditie werd mede toegevoegd als anticipatie op verwachte opmerkingen als zouden een deel van zij die zich als christelijk gelovig benoemen toch katholiek zijn. Zo kwamen we tot de schatting dat

ongeveer 1 op 3 jongeren zich als 'katholiek' omschrijft. Deze wijziging had eveneens voor gevolg dat de groep gelovigen gevoelig daalde; de conditie was duidelijker en tegelijk ook strenger geworden.

Wat betreft de vrijzinnigen werden we met een gelijkaardig probleem geconfronteerd. Vrijzinnigheid is heel wat anders dan ongelovig zijn en vice versa. Nochtans zijn er heel wat mensen die zich als vrijzinnig omschrijven en die eigenlijk op geen bewuste wijze deel hebben aan deze vrijzinnigheid en eerder onverschillig of ongelovig zijn. De verwoording van de categorie is bijgevolg niet in overeenstemming met de maatschappelijke realiteit. Er werd in 1994 aan de categorie vrijzinnig 'actief' toegevoegd. De proportie vrijzinnigen daalde van ongeveer 20% in 1991 en 1992 tot 7% in 1994 ! De proportie ongelovigen verdubbelde in 1994 tot 28% in vergelijking met 17% in 1991 en 14% in 1992.

De andere verschuivingen zijn kleiner van aard en gebeuren in laag bevolkte categorieën, daarom worden deze ook niet besproken.

3.2 Samenhang met kerkpraktijk

Om een zicht te krijgen op mogelijke interpretaties van de verschuivingen tussen de verschillende categorieën van geloofsovertuiging werd de band bekeken tussen de verschillende bevragingen van geloofsovertuiging enerzijds en kerkpraktijk anderzijds. Kerkpraktijk werd steeds op dezelfde wijze bevestigd voor de drie jaren en er is geen groot verschil in kerkpraktijk over de drie jaren. De vraag naar de kerkpraktijk werd steeds gesteld na de bevraging van geloofsovertuiging. Het feit dat deze context over de drie jaren constant gehouden werd, is belangrijk aangezien Billiet, Loosveldt en Waterplas (1988: 93 e.v.) vaststelden dat er bij de vragen naar geloofsovertuiging en kerkpraktijk belangrijke volgorde-effecten zijn. De bevraging van kerkpraktijk (samen met twee andere vragen) voor de bevraging van geloofsovertuiging leidde toen tot een daling van de groep die zegt katholiek te zijn en een stijging van de groep die zich omschreef als 'christen'.

Om de band tussen geloofsovertuiging en kerkpraktijk te bekijken gaan we na in welke mate het kerkpraktijk-profiel verschilt tussen de verschillende geloofsovertuigingen gecombineerd met de bevragingswijze (= jaar van bevraging). Daartoe werden vier categorieën kerkpraktijk onderscheiden. De eerste categorie bevat zij die nooit of enkel op specifieke gelegenheden zoals huwelijken of begrafenissen de kerk bezoeken. De tweede categorie bevat de randkerkelijken die enkel op grote kerkelijke feestdagen naar de kerk gaan. De derde groep bevat deze gelovigen die ongeveer maandelijks naar de kerk gaan. De vierde en laatste groep bevat zij die minstens een paar keer per maand gaan en zij die wekelijks of meer gaan. In tabel 3 worden de conditionele verdelingen van kerkpraktijk (profiel) per type geloofsovertuiging gecombineerd met jaar van bevraging weergegeven. Om na te gaan welke patronen het sterkst bij elkaar aansluiten en welke patronen het sterkst van elkaar verschillen werd op deze profielen een hiërarchische clusteranalyse uitgevoerd (5). De volgorde van samenvoegen (tree) wordt in grafiek onder de vorm van een organisatiekaart weergegeven. Op basis van het informatieverlies bij de samenvoegingen en de zinvolle interpreterbaarheid werd beslist om uiteindelijk drie clusters te behouden, stap 11 en

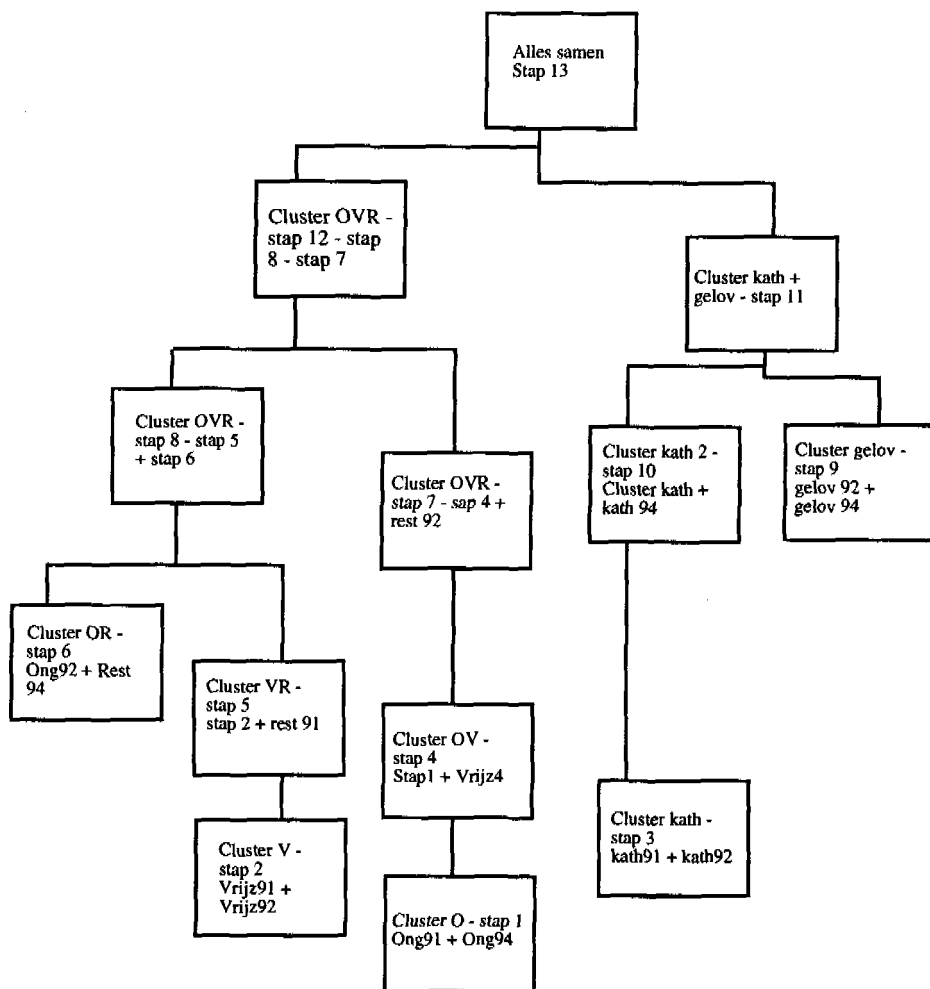
stap 12 -alle observaties samen- uit de grafische voorstelling worden daarom genegeerd bij de interpretatie.

Tabel 3: Geloofsovertuiging zoals bevraged in 1991, 1992 en 1994 naar kerkpraktijk.

	Nooit / spec. gel.	Kerk. feest.	maandelijks	meermaals en +
Ongelovig 1991	89.47	6.58	2.63	1.32
Vrijzinnig 1991	85.39	5.62	3.37	5.62
Katholiek 1991	41.38	13.41	14.18	31.03
Rest 1991	79.31	6.9	6.9	6.9
Ongelovig 1992	80.88	13.24	0	5.88
Vrijzinnig 1992	83.33	6.25	5.21	5.21
Gelovig 1992	55.19	18.18	10.39	16.23
Katholiek 1992	40.16	13.39	12.6	33.86
Rest 1992	96.3	3.7	0	0
Ongelovig 1994	88.81	7.46	0.75	2.99
Vrijzinnig 1994	90.91	9.09	0	0
Chr. Gelovig 1994	44.21	29.47	7.37	18.95
Katholiek 1994	30.57	24.20	11.46	33.76
Rest 1994	74.07	11.11	5.56	9.26

Een eerste verwachting was dat de relatie tussen kerkpraktijk en geloofsovertuiging weinig informatie zou verschaffen over de verschuivingen -na wijziging van de antwoordalternatieven- tussen ongelovigen, vrijzinnigen en de restcategorie. Deze verwachting werd bevestigd door de vergelijking van de profielen. De clusteranalyse geeft dit eveneens op passende wijze weer. De linker helft van de voorstelling bevat uitsluitend samenvoegingen tussen de categorieën ongelovig, vrijzinnig en de 'anderen'. Deze categorieën zijn dus sterk gelijkend voor wat betreft kerkpraktijk. De samenvoegingen gebeuren op één uitzondering na (stap 3) voor de samenvoegingen van de verschillende categorieën christelijk gelovigen. Toch bevat de vergelijking met kerkpraktijk enige informatie over de zinvolheid van aangebrachte veranderingen nl. bij de categorie 'vrijzinnig'. Bij de bevraging van 1991 en 1992 zijn er nog steeds kerkse vrijzinnigen. Bij een zuivere definitie van vrijzinnigheid zou dit eigenlijk niet het geval mogen zijn.

Grafiek 1: Organisatie-diagram van de hiërarchische clusteranalyse.

Na de verstrenging van de conditie 'vrijzinnigheid' door de toevoeging van 'actief' zijn er geen kerkse vrijzinnigen meer. Dit sluit duidelijk beter aan bij de betekenis van vrijzinnigheid. Deze bevindingen zijn een eerste aanduiding dat de wijziging in de verwoording van de antwoordcategorieën zinvol was.

Dat kerkpraktijk een andere relevantie heeft voor de groep die zich als gelovig (gelovig+katholieken) definieert wordt bevestigd door het feit dat de samenvoegingen enkel gebeuren tussen de gelovigen onderling en door het feit dat de samenvoegingen van profielen beduidend later gebeurt bij gelovigen dan bij niet-christenen. Een derde verwachting was dat de katholieken uit 1992 en deze 1994 dichter bij elkaar zouden aansluiten dan de groep uit 1991. We verwachten namelijk dat de groep katholieken

uit 1991 nogal wat randkerkelijken bevat die een duidelijk verschillend profiel hebben in vergelijking met de kerkse katholieken. We verwachten dat er ook kerksen zijn die zich eerder omschrijven als christelijk gelovig dan wel als katholiek en die bijgevolg kiezen voor de groep gelovig. Dit laatste wordt bevestigd door het feit dat in 1992, 16% van de groep gelovigen minstens een paar keer per maand naar de kerk gaat. De algemene verwachting dat de katholieken van 1992 en 1994 dichter bij elkaar zouden aansluiten, werd echter niet bevestigd. Het kerkpraktijk profiel van de katholieken verschilt nauwelijks tussen 1991 en 1992 alhoewel het aantal eenheden in de categorie katholiek halveerde. Deze gelijkens is des te opvallender omdat ook de categorie gelovigen die enkel op kerkelijke feestdagen naar de kerk gaan, proportioneel niet verandert in 1992. Voor 1994 daarentegen worden grotere verschillen opgetekend. Er zijn minder katholieken die nooit naar de kerk gaan, dit gaat echter ten voordele van de groep die zegt enkel op kerkelijke feestdagen naar de kerk te gaan, dus niet ten voordele van de groep die we bij een strengere definitie van katholiek zouden verwachten nl. zijn die toch meermaals per maand naar de kerk gaan. In vergelijking met 1992 stellen we ook bij de groep (christelijk) gelovigen (niet katholieken) een stijging van de randkerkelijkheid ten nadele van de categorie 'nooit' vast. Dit laatste kan echter logisch verklaard worden; de groep niet-christelijk gelovigen werd door de toevoeging van 'christelijk' verwijderd uit deze categorie.

Gebaseerd op deze gegevens moeten we besluiten dat onze oorspronkelijke hypothese over de band tussen katholiek gelovig en kerkpraktijk gedeeltelijk weerlegd werd. Hoe kan dit mogelijks verklaard worden?

Een moeilijkheid voor de verklaring is dat eigenlijk geen beroep kan gedaan worden op ander onderzoek over de band tussen kerkpraktijk en geloofsovertuiging aangezien deze onderzoeken meestal andere indelingen gebruiken. We hebben zonet geïllustreerd dat dit aanleiding kan geven tot grote wijzigingen in de schattingen.

Een eerste plausibele hypothese ter verklaring van het verschil bij de katholieken tussen 1992 en 1994 is een context-effect. Zoals reeds vermeld stelden Billiet, Loosveldt en Waterplas (1988) vast dat er een context-effect is bij de bevraging van geloofsovertuiging. De wijziging van de aangeboden categorieën, vooral in 1994 kan een effect gehad hebben op de gerapporteerde kerkpraktijk. Een aantal randkatholieken (ze noemen zich uitdrukkelijk katholiek maar gaan nooit naar de kerk) die zich nu uitdrukkelijk tot het katholicisme moeten bekennen omwille van de uitdrukkelijke toevoeging 'niet katholiek' schuwen een vermeend inconsistent antwoord en zeggen bijgevolg aan de interviewer dat ze op kerkelijke feestdagen gaan. Het verschil tussen 1992 en 1994 kan een volgorde effect zijn. Ook het gebrek aan verschil tussen 1991 en 1992 kan op deze wijze geduid worden: een gedeelte van de respondenten past zijn kerkpraktijk aan, aan de geloofsovertuiging die voordien gerapporteerd werd om op die wijze de indruk te wekken dat hij consistent antwoordt, het zou dan eerder moeten gaan om een overschatting van de kerkpraktijk in 1991. Indien deze hypothese juist blijkt, dan kan de kerkpraktijk-vraag (zoals door ons gehanteerd) niet gebruikt worden ter duiding van de verschuivingen. Naar de bevraging van kerkpraktijk (gedrag !) toe betekent dit dat ook de bevraging van gedrag gevoelig kan zijn voor context-effecten.

Een tweede these is dat de band tussen geloofsovertuiging en kerkpraktijk helemaal niet zo eenduidig is. Dit kan reeds gedeeltelijk afgeleid worden uit de cijfers van 1992

en 1994. Bij de groep die zich als katholiek omschrijft zijn er 40% die zeggen dat ze nooit naar de kerk gaan, in 1994 is dat toch nog 30% (gecombineerd met 25% die enkel op speciale feestdagen gaat).

Waarschijnlijk kunnen nog andere plausibele hypothesen geformuleerd worden die het bereik van dit artikel in ruime mate overschrijden. Een aanvullende manier om een beter inzicht te krijgen in deze problematiek is niet-kwantitatief onderzoek -zowel ter onderzoek van methode-effecten of inhoudelijke verbanden. Observatie, diepte-interviews en vragenlabo's kunnen ons een beter inzicht verschaffen. Meer cumulatief onderzoekswerk dat de voordelen en inzichten van verschillende methoden combineert, lijkt noodzakelijk.

4. BESLUIT

Binnen het survey-onderzoek (zowel de methodologie als de gebruikers) ging zonder meer de meeste aandacht naar de problematiek van de attitudevragen. Feitenvragen en vragen die als dusdanig beschouwd worden, werden vooral problematisch geacht met betrekking tot de bedreigende vragen (bv. delinquentie) en vragen waarbij het geheugen een rol moet spelen. Ook in recent werk (Vgl. Foddy) over de contextafhankelijkheid van survey-vragen gaat het vooral over attitudevragen. Sudman en Bradburn adviseren in hun standaardwerk het gebruik van standaardvragen voor socio-demografische gegevens (Sudman & Bradburn, 1982: 174 e.v.). Wij kunnen deze aanbeveling alleen maar volgen in de mate dat de vragen voldoende getest zijn en regelmatig aangepast worden aan de nieuwe sociale condities. Vragen kunnen ook wijzigen in status. De stelling dat de categorie 'Andere' niet of onvoldoende zal gebruikt worden wanneer echt valabele antwoordalternatieven ontbreken kan volmondig bevestigd worden (Vgl. Sudman & Bradburn, 1982; Molenaar, 1982; Billiet, 1990). Bij gesloten vragen moeten de antwoordalternatieven uitputtend en maatschappelijk relevant zijn. Bij het ontbreken van een categorie '(christelijk) gelovig (maar niet katholiek)' kiezen een deel van de respondenten niet voor de categorie 'andere' maar wel voor de categorie 'katholiek'. Waarschijnlijk is dit ten dele toe te schrijven aan het vermoeden van de respondent dat 'katholiek' zeer breed kan geïnterpreteerd worden. Er dient nogmaals opgemerkt dat de omschrijving 'katholiek' over de drie jaren niet veranderde. De veranderingen in de proportie katholieken is dus uitdrukkelijk toe te schrijven aan de context waarin deze categorie zich bevindt.

Het tweede voorbeeld -vrijzinnigen en ongelovigen- maakt tevens duidelijk dat de antwoordalternatieven voldoende duidelijk en voldoende exclusief moeten gedefinieerd zijn. Het toevoegen van 'actief' aan de omschrijving 'vrijzinnig' zorgt voor een daling van 20% tot 7% vrijzinnigen en een verdubbeling van de proportie 'ongelovigen'. De vereisten voor de geldige operationalisering van concepten zijn bijgevolg ook uitermate belangrijk voor het meten van feiten die toch een veel lager abstractieniveau hebben.

Feitengevens en vragen die zich in een meer grijze zone tussen feit en houding bevinden (zoals geloofsovertuiging) worden dikwijls voorgesteld als context-onafhankelijke objectieve data die enkel onderhevig zijn aan de beperkingen van de toevalssteekproef. Een betrouwbaarheidsinterval volstaat om aan dit euvel tegemoet te

komen. Er werd geïllustreerd dat socio-demografische gegevens die een minder exacte waarneming toelaten ondermeer omdat een algemeen aanvaardde maatstaf ontbreekt, al even grote schommelingen kan kennen als het antwoord op de soms toch zo twijfelachtig geachte attitudevragen. Validiteit is bijgevolg een belangrijk aandachtspunt voor het soms banaal eenvoudig geachte achtergrondskenmerk, vooral in gewijzigde maatschappelijke context.

Binnen het sociaal-wetenschappelijk onderzoek zijn achtergrondskenmerken niet onbelangrijk. Vooral deze categorie variabelen wordt in bijna elke beschrijvende of verklarende survey-onderzoek in extenso bezeild. Zeker geloofsovertuiging behoort in West-Europa tot de standaard achtergrondskenmerken bij waardenonderzoek. Het loont dan ook de moeite om na te gaan welke het effect is van deze verschillende meetresultaten op de relaties tussen geloofsovertuiging en andere variabelen. Ook voor de nieuwe mode van het longitudinaal onderzoek zijn deze bevindingen een waarschuwing. Het nastreven van vergelijkbaarheid over de tijd zonder rekening te houden met soms belangrijke maatschappelijke veranderingen in perceptie en definitie van feiten mag niet uit het oog verloren worden. De geldigheid van de meting mag zeker en vast niet opgeofferd worden voor de zogenaamde vergelijkbaarheid. Bij het opzetten van panels en longitudinale studies zou meer aandacht moeten besteed worden aan een degelijk uitgebouwde kwaliteitscontrole die de instrumenten blijvend toetst op aan hun realiteitswaarde en bijgevolg en meer algemeen, hun geldigheid.

NOTEN

- (1) Het concept 'geloofsovertuiging' is eigenlijk een 'gegeven' dat gezien zijn laag abstractieniveau niet door iedereen als concept zal aangeduid worden. In het artikel pogen we echter aan te tonen dat dit 'feit' het best zou beschouwd worden als een 'concept' met alle gevaren eigen aan de 'meting' van een concept.
- (2) De interviewers werden getraind door de Leuvense pool van het Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinieonderzoek (ISPO).
- (3) Voor 1991 beschikken we niet over deze gegevens, gezien de gelijkaardigheid van populatie en procedure kan aangenomen worden dat het cijfer vergelijkbaar moet zijn met de gerapporteerde cijfers voor 1992 en 1994.
- (4) Statinfo. Statistische Informatiebrochure Onderwijs. Schooljaar 1992-1993. Uitgegeven door: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, departement onderwijs, administratie Algemene Onderwijsdiensten en Voorlichting. Bestuur Statistiek.
- (5) Hiërarchische clusteranalyse met de methode van Ward.

BIBLIOGRAFIE

- BAILEY, K.D. (1978), *Methods of Social Research*. New York: The Free Press.
- BILLIET, J. (1990), *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek: ontwerp en dataverzameling*. Leuven: ACCO.
- BILLIET, J. (1993), *Ondanks beperkt zicht*. Brussel: VUB-Press/SOI-KULeuven.
- BILLIET, J., A. CARTON & R. HUYS (1990), *Onbekend of onbemind ? Een sociologisch onderzoek naar de houding van Belgen tegenover migranten*. Leuven: KULeuven (Sociologisch onderzoeksinstituut/Departement Sociologie).
- BILLIET, J., G. LOOSVELDT & L. WATERPLAS (1984), *Het survey-interview onderzocht. Effecten van het ontwerp en gebruik van vragenlijsten op de kwaliteit van de antwoorden*. Leuven: KULeuven (Sociologisch Onderzoeksinstituut/Departement Sociologie).
- BILLIET, J., G. LOOSVELDT & L. WATERPLAS (1988), *Response-effecten bij survey-vragen in het Nederlands taalgebied*. Leuven: KULeuven (Sociologisch Onderzoeksinstituut/Departement Sociologie).
- CARTON, A., M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET & R. BEERTEN (1993), *Source Book of the Voters' Study in connection with the 1991 general Election*. Leuven: KULeuven (Sociologisch Onderzoeksinstituut / ISPO).
- CICOUREL, A.V. (1964), *Methods and Measurement in Sociology*. New York: The Free Press.
- FODDY, W. (1993), *Constructing questions for interviews and questionnaires. Theory and practice in social research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JONG-GIERVELD, J., DE & J. VAN DER ZOUWEN (19__), *De vragenlijst in het sociaal onderzoek. Een confrontatie van onderzoekspraktijk en -methodiek*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- MOLENAAR, N.J. (1982), 'Response-effects of "formal" characteristics of questions, pp. 49-89, in: W. DIJKSTRA & J. VAN DER ZOUWEN (eds.), *Response Behaviour in the Survey-interview*. London: Academic Press.
- MOLENAAR, N.J. (1986), *Formulerings-effecten in survey-interviews*. Amsterdam: VYU uitgeverij (diss.doc.).
- SCHWARTZ, N., H.J. HIPPELER, B. DEUTSCH & F. STRACK (1985), 'Response Scales: Effects of Category Range on Reported Behaviour and Comparative Judgments', *Public Opinion Quarterly*, 45: 388-395.
- STATINFO (1993), *Statistische Informatiebrochure Onderwijs. Schooljaar 1992-1993*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, departement onderwijs, administratie Algemene Onderwijsdiensten en Voorlichting, Bestuur Statistiek.
- STRACK, F. & L.L. MARTIN (1987), 'Thinking, judging and Communicating: A Process Account of Context Effects on Attitude Surveys', in: H. HIPPLER, N. SCHWARTZ, S. SUDMAN (eds.), *Social Information Processing and Survey Methodology*. New York: Springer Verlag.
- SUDMAN, S. & N.M. BRADBURN (1982), *Asking Questions. A Practical Guide to Questionnaire Design*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- WAEGE, H. (1991), *De Vlaamse jeugd en haar minderheden*, *Tijdschrift voor Sociologie*, 12 (2): 181-208.
- WAEGE, H. (1992), *Jongvolwassenen en beleid in 1992: sociaal, bladgroen en tolerant*. Leuven: KULeuven, departement Sociologie. Bulletin van het Centrum voor Dataverzameling en Analyse.